७. वर्णानां संवादः ।

(द्वितीयः घटकः)

अ–आ–इ–ई–उ–ऊ– ऋ–
ॠ–लृ –ए–ऐ–ओ–औ

वयं सर्वे स्वराः। ऋ, ॠ, लृ एते अपि स्वराः एव। ऋग्वेदः, ऋषिः आदीनां शब्दानाम् अग्रस्थाने ऋ इति स्वरः ।

ं

अहम् अनुस्वारः । अहं तु स्वराणाम् आश्रयेण एव तिष्ठामि। किं मम उच्चारणं कर्तुम् इच्छसि? तर्हि वद 'अम्' 'आम्' 'इम्' इति ।

ः

अहं विसर्गः । मम अपि उच्चारणं स्वरैः सह भवति । यदि माम् वक्तुम् इच्छसि तर्हि वद, 'अः' 'इः' 'उः' इति ।

क् ख् ग् घ् ङ्

वयं व्यञ्जनानि । वयं सर्वे सहोदराः। 'क' वर्गीयाः। अस्माकम् उच्चारणं कण्ठे भवति। अतः वयं कण्ठ्याः।

च् छ् ज् झ् ञ्

वयम् अपि सहोदराः। 'च' वर्गीयाः। अस्माकम् उच्चारणस्थानम् अस्ति तालुः। अतः वयं तालव्याः।

ट् ठ् ड् ढ् ण्

वयं खलु 'ट' वर्गीयाः । अस्माकम् उच्चारणस्थानं वर्तते मूर्धा । अतः वयं मूर्धन्याः ।

त् थ् द् ध् न्

वयं 'त' वर्गीयाः । वयं दन्त्याः। अस्माकम् उच्चारणे जिह्वा दन्तान् स्पृशति ।

प् फ् ब् भ् म्

वयं 'प' वर्गीयाः । अस्माकम् उच्चारणे ओष्ठौ सम्मिलतः । वयं खलु ओष्ठ्याः ।

य् — अहं तालव्यः।

र् — अहं मूर्धन्यः।

ल् — अहं दन्त्यः।

व् — अहं दन्तोष्ठ्यः।

श्

यदा मम उच्चारणं भवति तदा जिह्वायाः मध्यः तालुं किञ्चित् स्पृशति।यथा शशकः इति शब्दे। अतः अहं तालव्यः।

ष्

यदा मम उच्चारणं भवति तदा जिह्वायाः पृष्ठभागः मूर्धानं किञ्चित् स्पृशति। यथा षट्कोणः इति शब्दे । अतः अहं मूर्धन्यः।

स्

यदा मम उच्चारणं भवति तदा जिह्वायाः अग्रं दन्तान् किञ्चित् स्पृशति। यथा समीरः इति शब्दे। अतः अहं दन्त्यः।

ह्

अहं कण्ठ्यः।

क्ष्

(क् + ष्) एतयोः संयोगेन अहं भवामि। अतः अहं संयुक्ताक्षरम्।

ज्ञ्

(ज् + ञ्) एतयोः संयोगेन अहं भवामि। अतः अहमपि संयुक्ताक्षरम् ।

भाषाभ्यासः

१. **तालिकां पूरयत ।**

ह्रस्वस्वरः	दीर्घस्वरः
अ	----
---	ई
----	ऊ
ऋ	----

२. **अधोदत्तेषु वर्गेषु योग्यं वर्णं लिखत ।**

ञ्, म्, ङ्, ण्, न्

क् ख् ग् घ् .... ।
च् छ् ज् झ् .... ।
ट् ठ् ड् ढ् .... ।
त् थ् द् ध् .... ।
प् फ् ब् भ् .... ।

IBT3BJ

३. **अधोदत्तान् शब्दान् पश्यत, पठत, उच्चारणभेदम् अवगच्छत ।**

आशयः, विषयः, मशकः, मूषकः, सकलः, शकलः ।

४. **समूहेतरं वर्णं चिनुत ।**

१) क् ख् ग् ङ् ठ्
२) प् छ् फ् म् भ्
३) ई ए उ क्ष् ओ
४) न् ध् थ् च् द्

५. **शुद्धं शब्दं चिनुत ।**

१) रूचा – ऋचा २) पृथ्वी – प्रृथ्वी
३) ऋणम् – रुणम् ४) रूषिः– ऋषिः
५) विष्वासः– विश्वासः

६. **शब्दकोषे 'ज्ञानम्' तथा 'क्षमा' इति शब्दद्वयम् अन्विष्यत ।**

७. **अनुपठत–देवः, मालाः, कविः, नदीः, मतिः, भानुः, धेनूः, देवैः, नद्योः, मतेः, गौः ।**

पठत–बोधत

• पिनाक–फणि–बालेन्दु–भस्म–मन्दाकिनीयुता ।
पवर्गरचितामूर्तिरपवर्गप्रदायिनी ।।

वर्णमाला ।

स्वराः (१३)

१) ह्रस्व–स्वराः– अ इ उ ऋ लृ
२) दीर्घ–स्वराः– आ ई ऊ ॠ
३) संयुक्त –दीर्घस्वराः– ए (अ/आ + इ/ई)
ऐ (अ/आ + ए)
ओ (अ/आ + उ/ऊ)
औ (अ/आ + ओ/अ)

स्वराश्रितौ (२)– अनुस्वारः (ं)
विसर्गः (ः) च ।

व्यञ्जनानि (३३)

१) वर्गीयव्यञ्जनानि

कु (क वर्गः)	क्	ख्	ग्	घ्	ङ्
चु (च वर्गः)	च्	छ्	ज्	झ्	ञ्
टु (ट वर्गः)	ट्	ठ्	ड्	ढ्	ण्
तु (त वर्गः)	त्	थ्	द्	ध	न्
पु (प वर्गः)	प्	फ्	ब्	भ्	म्

२) अवर्गीयव्यञ्जनानि

(१) अन्तःस्थव्यञ्जनानि य् र् ल् व्
(२) उष्मव्यञ्जनानि श् ष् स् ह्

अभिजातसंस्कृते 'ळ्' नास्ति, केवलं वैदिकसूक्तेषु ।

८.१ सम्बन्धवाचका: ।

८.१.१

दशरथ:		राम:	
रावण:	← पिता	मेघनाद:	
धृतराष्ट्र:	पुत्र: →	दुर्योधन:	
राम:		लव:	
भीम:		घटोत्कच:	

कस्य पुत्र: राम: ? दशरथस्य पुत्र: राम: ।
कस्य पिता दशरथ: ? रामस्य पिता दशरथ: ।

१. रावणस्य पुत्र: मेघनाद: ।
२. ____ पुत्र: दुर्योधन: ।
३. ____ ____ लव: ।
४. भीमस्य ____ ____ ।
५. मेघनादस्य पिता रावण: ।
६. दुर्योधनस्य ____ ____ ।
७. ____ पिता राम: ।
८. ____ पिता ____ ।

८.१.२

रामायणम्		वाल्मीकि:
महाभारतम्	कवि: →	व्यास:
रघुवंशम्		कालिदास:
गीतगोविन्दम्		जयदेव:

१. रामायणस्य कवि: वाल्मीकि: ।
२. महाभारतस्य कवि: व्यास: ।
३. ________ कवि: कालिदास: ।
४. ________ कवि: जयदेव: ।

८.१.३

सीता		राम:
ऊर्मिला	पति: →	लक्ष्मण:
रमा	← पत्नी	माधव:
पार्वती		शिव:
रुक्मिणी		विठ्ठल:

कस्य पत्नी सीता ? रामस्य पत्नी सीता ।
कस्या: पति: राम: ? सीताया: पति: राम: ।

१. ______ पति: लक्ष्मण: ।
२. ______ पति: माधव: ।
३. पार्वत्या: पति: शिव: ।
४. ______ पति: विठ्ठल: ।
५. ______ पत्नी ऊर्मिला ।
६. ____ पत्नी ______ ।
७. ______ पत्नी पार्वती ।
८. ____ ____ ____ ।

८.१.४ तव–मम

एषा मम पाठशाला ।
एषा तव पाठशाला।
एष: मम स्यूत: ।
एतस्य वर्ण: नील: ।
एषा तव कूपी ।
एतस्या: वर्ण: रक्त: ।

८.१.५ तस्य–तस्या:

स: बालक: । तद् तस्य पुस्तकम् ।
पुस्तकस्य नाम 'आमोद:' ।
सा तस्य लेखनी ।
तस्या: वर्ण: कृष्ण: ।

सा महिला ।
तस्या: शाटिका पीता ।
तस्या: स्यूत: कृष्ण: ।

● **कृतिः–** छात्रः स्वसमीपे तथा च दूरे उपविष्टस्य छात्रस्य नाम कथयति ।

यथा– एतस्य नाम हरीशः । एतस्याः नाम रमा ।

तस्य नाम मकरन्दः । तस्याः नाम उमा ।

भाषाभ्यासः

१. योग्येन रूपेण गीतं पूरयत ।

(काक) ________ वर्णः कृष्णः कृष्णः ।   (आम्र) ________ वर्णः पीतः पीतः ।

(पर्ण) ________ वर्णः हरितः हरितः ।   (गगन) ________ वर्णः नीलः नीलः ।

२. वाक्यानि लिखत।

शर्करा →	स्वादः →	मधुरः	____________
यानम् →	वेगः →	अधिकः	____________
बालकः →	युतकम् →	मलिनम्	____________
नदी →	जलम् →	शीतम्	____________

३. मेलनं कुरुत ।

एषः	मम
तद्	एतस्य
अहम्	तस्य
त्वम्	एतस्याः
एषा	तव

४. शब्दरूपाणि लिखत । यथा देवः–देवस्य

१) सूर्यः २) स्यूतः ३) गणेशः ४) पादपः
५) माला ६) बालिका ७) मापिका ८) शाटिका
९) नदी १०) द्रोणी २) वेल्लनी १२) कर्तरी
१३) जलम् १४) गृहम् १५) वनम् १६) शरीरम्
१७) अहम् १८) एषा १९) त्वम् २०) तत्

५. चित्रस्थ–शब्दानाम् आधारेण वाक्यानि रचयत। यथा–पाठशालायाः पुरतः ध्वजस्तम्भः अस्ति।

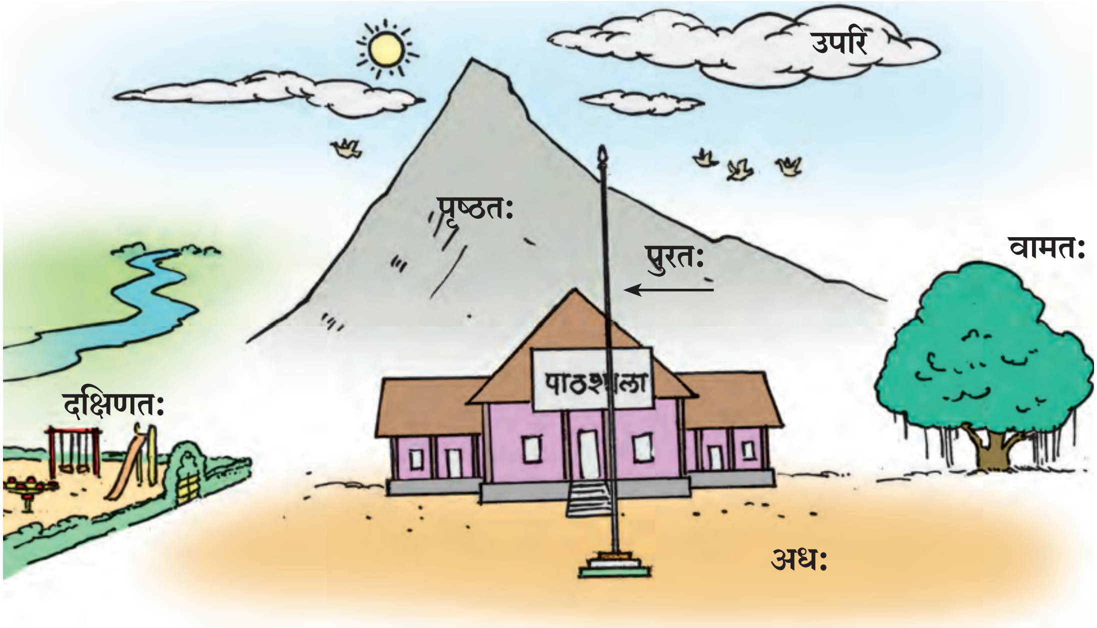

८.२ कुत्र अस्ति ?

८.२.१

फलं कुत्र अस्ति ?
फलं वृक्षे अस्ति ।

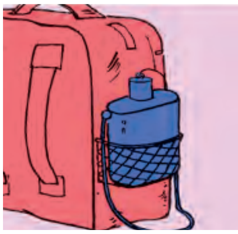

कूपी कुत्र अस्ति ?
कूपी स्यूते अस्ति ।

चन्द्रः कुत्र ?
चन्द्रः गगने ।

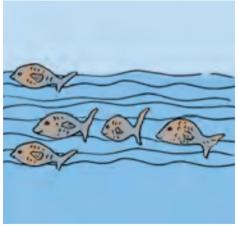

मीनाः कुत्र तरन्ति ?
मीनाः जले तरन्ति ।

- **कृतिः**–शिक्षकः शब्दं वदति । छात्राः शब्दरूपं वदन्ति । यथा वर्गः–वर्गे

  (अ) (शब्दाः– हस्तः, फलकः, मार्गः, पर्वतः, आसन्दः, घटः, कर्णः, विद्यालयः)

- **कृतिः**– शिक्षकः शब्दं वदति । छात्राः शब्दरूपं वदन्ति । यथा गृहम्–गृहे ।

  (आ) (शब्दाः– पात्रम्, द्वारम्, मुखम्, पुष्पम्, फलम्, शाकम्, पुस्तकम्, पानकम्, दुग्धम्, उद्यानम्)

८.२.२

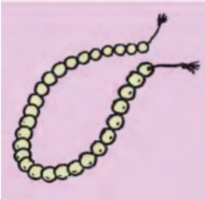

मौक्तिकानि कुत्र ?
मौक्तिकानि मालायाम् ।

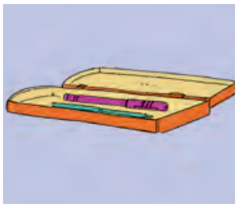

लेखनी कुत्र ?
लेखनी पेटिकायाम् ।

नौका कुत्र वहति ?
नौका नद्यां वहति ।

जलं कुत्र अस्ति ?
जलं द्रोण्याम् अस्ति ।

- **कृतिः**– शिक्षकः शब्दं वदति । छात्राः शब्दरूपं वदन्ति । यथा–शाटिका–शाटिकायाम् ।

  (इ) (शब्दाः– मापिका, नासिका, नलिका, पाठशाला, मार्गिका, मञ्जूषा, शर्करा, वाटिका, दोला)

- **कृतिः**– शिक्षकः शब्दं वदति । छात्राः शब्दरूपं वदन्ति । यथा, नदी–नद्याम् ।

  (ई) (शब्दाः– कर्तरी, मार्जनी, लेखनी, पुनःपूरणी, घटी, कूपी)

भाषाभ्यासः

१. अर्थपूर्णानि वाक्यानि रचयत ।

(पर्वत)	मन्दिरम्	अस्ति नास्ति
(दुग्ध)	शर्करा	
(लेखनी)	मसी	
(वाटिका)	दोला	
(पुस्तक)	गीतम्	

२. जलं कुत्र अस्ति ? इति लिखत ।

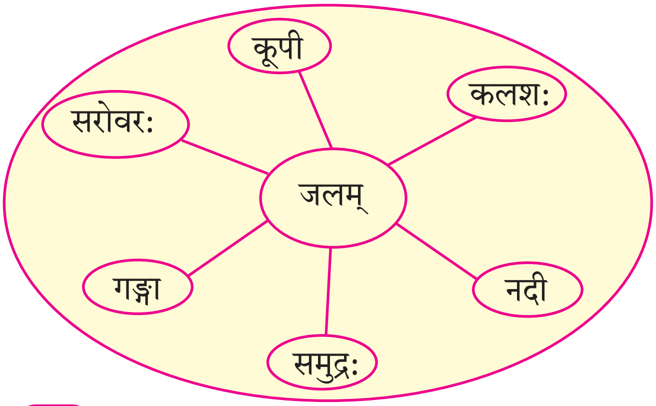

८.३ सहायकाः ।

८.३.१

सः सुधाखण्डेन लिखति ।

अहं चरणेन ताडयामि ।

अहं चमसेन खादामि ।

सा हस्तेन वादयति ।

• **कृतिः–** शिक्षकः एकैकं शब्दं वदति । दन्तकूर्चः, चरणः, मार्जकः, दन्तः, कर्णः, स्यूतः, दीपः, सङ्गणकः, कलशः, तालः, खड्गः, बाणः इति शब्दानां योग्यरूपाणि छात्राः वदन्ति । यथा हस्तः–हस्तेन

८.३.२

सः यानेन गच्छति ।

अहं मुखेन वदामि ।

सा वस्त्रेण मार्जयति ।

मर्कटः व्यजनेन वीजयति ।

• **कृतिः–** शिक्षकः शब्दं वदति । नेत्रम्, वाहनम्, जलम्, वस्त्रम्, यन्त्रम्, व्यजनम्, पुस्तकम्, भाण्डम्, शस्त्रम् इति शब्दानां योग्यरूपाणि छात्राः वदन्ति । यथा नेत्रम्–नेत्रेण ।

८.३.३

सा मापिकया आलिखति ।

बालिका छुरिकया कर्तयति ।

माता वेल्लन्या रोटिकाः करोति ।

बालकः कूप्या दुग्धं पिबति ।

• **कृतिः–** शिक्षकः शब्दं वदति । रोटिका, पुस्तिका, कपाटिका, पेटिका, नलिका, उत्पीठिका, शर्करा, गुलिका, पुत्तलिका, कुञ्चिका, मार्जनी, अङ्गुली, पुनःपूरणी, अङ्कनी, कर्तरी, घटी इति शब्दानां योग्यरूपाणि छात्राः वदन्ति । यथा शाटिका–शाटिकया, नदी–नद्या ।

भाषाभ्यासः

१. **वाक्यानि पूरयत ।**

१) महिला (द्रोणी) जलम् आनयति ।
२) बालकः (चमस) खादति ।
३) सा (हस्त) रोटिकां खादति ।
४) सः (दण्ड) ताडयति ।
५) सा (जल) मुखं प्रक्षालयति ।
६) अहं (कुञ्चिका) तालम् उद्घाटयामि ।

८.३.४ सह

मन्दार: निनादेन सह खेलति । शिक्षिका छात्रया सह श्लोकं पठति । नीला मोहिन्या सह पुस्तकं पठति ।

८.३.५ विना

मत्स्या: जलेन विना न जीवन्ति । बालक: लड्डुकेन विना किमपि न खादति । वृद्ध: उपनेत्रेण विना न पठति।

- **कृति:–** शिक्षक: छात्रान् प्रश्नं पृच्छति, 'त्वं केन सह लिखसि/क्रीडसि/खादसि?' स्वमित्रस्य नाम योजयित्वा छात्र: उत्तरं वदति ।

गायत! नन्दत!

राम: याति
सीतया सह ।
कुत्र स: याति?
सरयूनदीम् ।।१।।

कृष्ण: याति
राधया सह
कुत्र स: याति?
यमुनानदीम् ।।२।।

विठ्ठल: याति
रुक्मिण्या सह ।
कुत्र स: याति?
चन्द्रभागाम् ।।३।।

– शिशुगीतानि १ॲप् त: ।

अनुस्वारस्य उच्चारणं लेखनं च ।

गंगा, रोमांच:, घंटा, दंत:, जंबूक:– इति शब्देषु अनुस्वार: समान:, परन्तु अनुस्वारस्य उच्चारणं न समानम्। तत्र किं कारणम्? अनुस्वारस्य परे य: वर्ण: तदनुसारम् उच्चारणं भवति ।

यथा– गंगा

- अनुस्वारस्य परे 'ग'कार: । गकार: क वर्गे अस्ति । (क्, ख्, ग्, घ्, ङ्)
- क वर्गस्य अनुनासिकम् ङ् इति ।
- अत: गंगा इति शब्दे अनुस्वारस्थाने वर्गीयस्य अनुनासिकस्य उच्चारणं भवति । गंगा = गङ्गा(गङ्गा) ।

तथैव– रोमांच:– च्, छ्, ज्, झ्, **ञ्** = रोमाञ्च: (रोमाञ्च:)
घंटा – ट्, ठ्, ड्, ढ्, **ण्** = घण्टा (घण्टा)
दंत: – त्, थ्, द्, ध्, **न्** = दन्त: (दन्त:)
जंबूक: – प्, फ्, ब्, भ्, **म्** = जम्बूक: (जम्बूक:)

- अनुस्वारस्य परे अवर्गीय-वर्ण: भवति तदा अनुस्वार: एव लेखितव्य: । यथा हंस:, संवाद:

योग्यम् अनुनासिकं योजयित्वा शब्दं पुन: लिखत । उदा. – अंजलि:– अञ्जलि:

मंदाकिनी, नागेंद्र:, शंका, पंच, कंपनम्, लंबितम्, भुजंग:, तांडवम्, संभ्रम:, चंद्र:, संख्या, नंदिनी, संतति:, अंबुजम्, मंडूक:, सिंचनम्, निंब:, कुंचिका, कंटक:

८.४ किम्? किम्?

८.४.१

१. **चित्रं दृष्ट्वा प्रश्नान् पठत ।**

१) बालक: किं पठति? (पुस्तक)
२) वृद्ध: किं धरति? (छत्र)
३) शुनक: किं खादति? (रोटिका)
४) बालिका किं क्षिपति? (कन्दुक)
५) महिला किं नयति? (द्रोणी)
६) वृद्धा किं पश्यति? (बालिका)

चित्रवर्णनं पठत ।

१) बालक: पुस्तकं पठति ।
२) वृद्ध: छत्रं धरति ।
३) शुनक: रोटिकां खादति ।
४) बालिका कन्दुकं क्षिपति ।
५) महिला द्रोणीं नयति ।
६) वृद्धा बालिकां पश्यति ।

भाषाभ्यास:

१. **'किम्' शब्दस्य स्थाने उत्तरं योजयत । वाक्यं पुन: वदत ।**

१) मर्कट: किं खादति? (कदलीफल)
२) गज: किं क्षिपति? (जल)
३) शुक: किं खादति? (मरीचिका)
४) बालक: किं स्वीकरोति? (लड्डुक)
५) छात्रा किं वदति? (श्लोक)
६) पुरुष: किं पश्यति? (नदी)

क्रीडा– अभिनयक्रीडा – शिक्षक: छात्राय वाक्यं कथयति । छात्र: वाक्यस्य अभिनयं करोति । तस्य मित्राणि वाक्यम् अभिजानन्ति ।

८.४.२ बालक: कुत्र गच्छति?

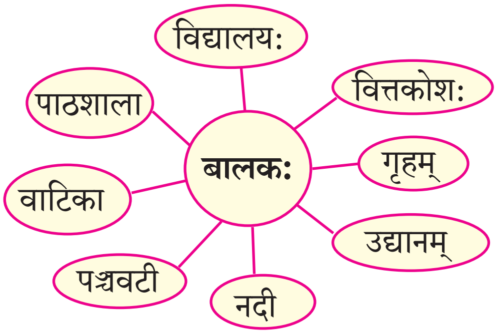

वाक्यानि कुरुत ।

राम:	(सरयूनदी)	गच्छति ।
विठ्ठल:	(चन्द्रभागा)	
छात्र:	(विद्यालय)	
माता	(पाकगृह)	
वृद्धा	(देवालय)	

बालक: विद्यालयं गच्छति ।
बालक: वाटिकां गच्छति ।

८.५ कस्मै ? कस्यै ?

कन्या आपणिकाय धनं यच्छति ।

यूयं पठनाय विद्यालयं गच्छथ ।

छात्राः शिक्षिकायै पुष्पाणि यच्छन्ति ।

आचार्याय नमः ।

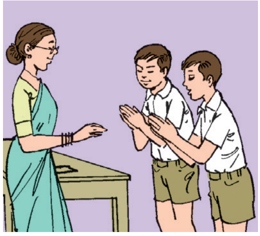

शिक्षिकायै नमः ।

जनन्यै नमः ।

भाषाभ्यासः

१. **वाक्यानि पूरयत ।**

१. ________ (गणेश) नमः ।
२. ________ (सरस्वती) नमः ।
३. सः ________ (बाल) लड्डुकं यच्छति ।
४. ते ________ (भोजन) उपाहारगृहं गच्छन्ति ।
५. वयं ________ (वृद्धा) पुष्पाणि यच्छामः ।
६. त्वं ________ (मित्र) लेखनीं यच्छसि ।

२. **महिला कस्मै किं यच्छति ? इति लिखत ।**

महिला	(बालक) (बालिका) (भिक्षुक) (सेविका) (मातामही) (आपणिक)	मोदकं कूपीं वस्त्रं धनं प्रातराशं नाणकं	यच्छति ।

३. **किमर्थं कुत्र गच्छति ? इति लिखत ।**

बालकः	(पठन) (वाचन) (व्यायाम) (वस्तुक्रयण) (पूजन) (खादन)	शालां ग्रन्थालयं व्यायामशालां आपणं मन्दिरं उपाहारगृहं	गच्छति ।

८.६ कस्मात् स्थानात् ?

८.६.१

वित्तकोष:

रेलस्थानकम्

पाठशाला

नदी

एष: गृहम् आगच्छति । एष: कुत: गृहम् आगच्छति?-

एष: वित्तकोषात् गृहम् आगच्छति । एष: रेलस्थानकात् गृहम् आगच्छति ।

एष: पाठशालाया: गृहम् आगच्छति । एष: नद्या: गृहम् आगच्छति ।

मिहिर: ग्रन्थालयं गच्छति । ग्रन्थालयात् गृहम् आगच्छति ।

अवनी मन्दिरं गच्छति । मन्दिरात् गृहम् आगच्छति ।

महिला वाटिकां गच्छति । वाटिकाया: गृहम् आगच्छति ।

पितामह: नगरीं गच्छति । नगर्या: गृहम् आगच्छति ।

- **कृति:-** शिक्षक: शब्दं वदति । छात्रा: शब्दरूपं वदन्ति ।

यथा-ग्रन्थालय:-ग्रन्थालयात् (पृष्ठ २४-'अ' त: शब्दा:), उद्यानम् -उद्यानात् (पृष्ठ २४-'आ' त: शब्दा:), पाठशाला-पाठशालाया: (पृष्ठ २४-'इ' त:शब्दा:), नदी-नद्या: (पृष्ठ २४-'ई' त: शब्दा:)

८.६.२

वृक्षात् फलं पतति ।

मेघात् जलं पतति ।

आसन्दात् गिरीश: पतति ।

बालक: अश्वात् पतति ।

भाषाभ्यास:

१. चित्रं दृष्ट्वा वाक्यानि वदत ।

(हस्त) करवस्त्रं पतति ।

(पेटिका) सा पुस्तकं स्वीकरोति ।

(क्षेत्र) कृषीवल: आगच्छति ।

(नदी) माता आगच्छति ।

८.७ सम्बोधनम् ।

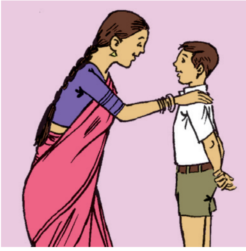

रे विनय, कुत्र गच्छसि ?

अयि उमेश, सम्यक् गायसि ।

भोः छात्राः, यूयम् उत्तराणि लिखथ ।

हे महिलाः, आपणम् अत्र ।

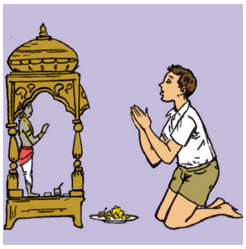

हे देव, अहं नमामि ।

भोः मिथिले, अपि आवां खेलावः ?

भाषाभ्यासः

१. वाक्यानि कुरुत ।

१) .... कदा आगच्छसि ? (उदय)
२) रे .... शीघ्रं लिखसि खलु! (विनीता)
३) भोः .... अपि वयं पठामः ? (बालक)
४) भोः .... यूयं सम्यक् नृत्यथ । (बालिका)

संयुक्त-व्यञ्जनानि ।

श्र = श् + र् + अ ।
ग्र = ग् + र् + अ ।
त्र = त् + र् + अ ।
ज्ञ = ज् + ञ् + अ ।
क्ष = क् + ष् + अ ।

संयुक्त-व्यञ्जन-लेखनम् ।

पद्मम् = पद्मम्	चिह्नम् = चिह्नम्	ब्रह्मा= ब्रह्मा
द्वितीया = द्वितीया	उद्भवः = उद्भवः	गङ्गा = गङ्गा
विद्या = विद्या	नाट्यम् = नाट्यम्	कश्चित्= कश्चित्
बुद्धिः = बुद्धिः	विद्वत्ता = विद्वत्ता	

शब्दविग्रहः । (उदाहरणानुसारं शब्दविग्रहं कुरुत ।)

माला- म् + आ + ल् + आ ।
प्रज्ञा- प् + र् + अ + ज् + ञ् + आ ।
चक्षुः - च् + अ + ञ् + च् + उः ।
संस्कृतम्- स् + अं + स् + क् + ऋ + त् + अ + म् ।
चिह्नम् - च् + इ + ह् + न् + अ + म् ।
जाह्नवी - ज् + आ + ह् + न् + अ + व् + ई ।
अश्वः - अ + श् + व् + अः ।

कृष्णः- क् + ऋ + ष् + ण् + अः ।
ब्रह्म- ब् + र् + अ + ह् + म् + अ ।
दत्तम् - द् + अ + त् + त् + अ + म् ।
श्रीपादः - श् + र् + ई + प् + आ + द् + अः ।
भुजङ्गः - भ् + उ + ज् + ङ् + ग् + अः ।
हस्तः - ह् + अ + स् + त् + अः ।
देवः - द् + ए + व् + अः ।

९. विभक्तिमाला ।

धर्मो जयति नाधर्मः, सत्यं जयति नानृतम् ।
क्षमा जयति न क्रोधो, देवो जयति नासुरः ।। **प्रथमा** ।।

वसुदेवसुतं देवं कंसचाणूरमर्दनम् ।
देवकीपरमानन्दं कृष्णं वन्दे जगद्गुरुम् ।। **द्वितीया** ।।

काव्यशास्त्रविनोदेन कालो गच्छति धीमताम् ।
व्यसनेन तु मूर्खाणां निद्रया कलहेन वा ।। **तृतीया** ।।

विद्या विवादाय धनं मदाय
खलस्य शक्तिः परपीडनाय ।
साधोस्तु सर्वं विपरीतमेतद्
ज्ञानाय दानाय च रक्षणाय ।। **चतुर्थी** ।।

तैलाद्रक्षेद् जलाद्रक्षेद् रक्षेत् शिथिलबन्धनात् ।
मूर्खहस्ते न दातव्यम् एवं वदति पुस्तकम् ।। **पञ्चमी** ।।

नरस्याभरणं रूपं रूपस्याभरणं गुणः ।
गुणस्याभरणं ज्ञानं ज्ञानस्याभरणं क्षमा ।। **षष्ठी**।।

व्यसने मित्रपरीक्षा शूरपरीक्षा रणाङ्गणे भवति ।
विनये भृत्यपरीक्षा दानपरीक्षा च दुर्भिक्षे ।। **सप्तमी** ।।

आदिदेव नमस्तुभ्यं प्रसीद मम भास्कर ।
दिवाकर नमस्तुभ्यं प्रभाकर नमोऽस्तु ते ।। **सम्बोधनम्**।।

रामो राजमणिः सदा विजयते **रामं** रमेशं भजे
रामेणाभिहता निशाचरचमू **रामाय** तस्मै नमः ।
रामान्नास्ति परायणं परतरं **रामस्य** दासोऽस्म्यहम्
रामे चित्तलयः सदा भवतु मे भो **राम** मामुद्धर ।।

भाषाभ्यासः

श्लोकः – १

१. प्रथमान्तपदानि लिखत ।
२. जालरेखाचित्रं पूरयत ।

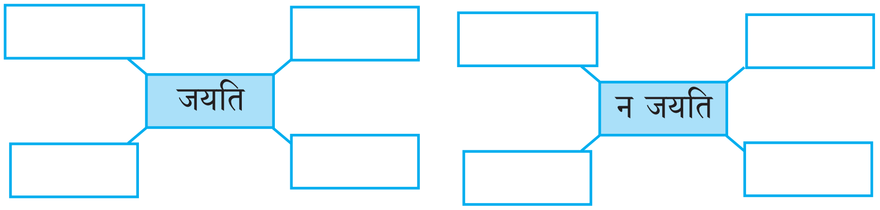

श्लोकः –२

१. द्वितीयान्तपदानि लिखत ।

२. सुभाषिते क्रियापदं किम्?

३. जालरेखाचित्रं पूरयत ।

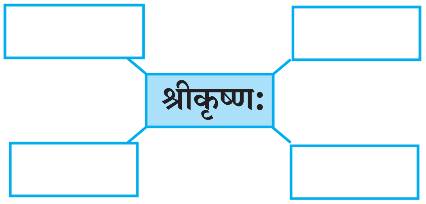

श्लोकः –३

१. तृतीयान्तपदानि लिखत ।

२. समानार्थकशब्दान् मेलयत ।

विनोदः	दुरभ्यासः
मूर्खः	शयनम्
निद्रा	मनोरञ्जनम्
व्यसनम्	मूढः

श्लोकः –४

१. चतुर्थ्यन्तपदानि लिखत ।

२. स्तम्भपूरणं कुरुत ।

किम्	किमर्थम्	
	खलस्य	सज्जनस्य
विद्या		
धनम्		
शक्तिः		

श्लोकः –५

१. पञ्चम्यन्तपदानि लिखत ।

२. जालरेखाचित्रं पूरयत ।

श्लोकः –६

१. षष्ठ्यन्तपदानि लिखत ।

२. जालरेखाचित्रं पूरयत ।

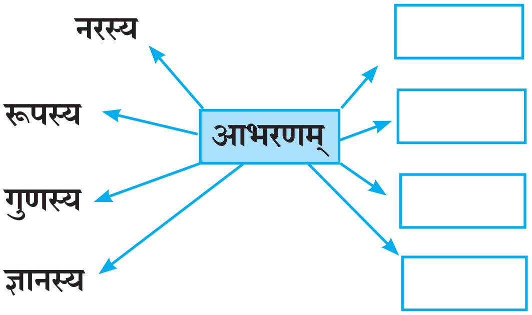

श्लोकः –७

१. सप्तम्यन्तपदानि लिखत ।

२. स्तम्भपूरणं कुरुत ।

परीक्षा	कस्य ?	कदा ?
	मित्रस्य	
	शूरस्य	
	भृत्यस्य	
	दानस्य	

श्लोकः –८

१. सम्बोधनान्तपदानि लिखत ।

२. 'सूर्य' इत्यस्य शब्दस्य कृते अमरपङ्क्तिं लिखत।

श्लोकः –९

१. 'राम' इति शब्दस्य का विभक्तिः वाक्ये प्रयुक्ता इति लिखत ।

१. राजमणिः रामः सदा विजयते ।
२. अहं रामं भजे ।
३. रामेण निशाचरचमूः अभिहता ।
४. तस्मै रामाय नमः ।
५. रामात् परतरं परायणं न अस्ति ।
६. अहं रामस्य दासः अस्मि ।
७. मे (मम) चित्तलयः सदा रामे भवतु ।
८. भो राम, (त्वं) माम् उद्धर ।

• **सर्वश्लोकानां सरलार्थं माध्यमभाषया लिखत ।**

भाषासूत्रम् – २

नामानि–१

- **नाम–** वस्तु–स्थान–नामदर्शक: शब्द: । यथा सुधाखण्ड:, मापिका, शाला, देश:, उमेश:, ज्ञानम् इत्यादय:।
- **प्रातिपदिकम्–** शब्दस्य मूलं रूपम् । यथा देव, वन, माला, अस्मद्, युष्मद् इत्यादय: । वाक्यरचनायां मूलशब्दस्य (प्रातिपदिकस्य) उपयोग: न क्रियते। अपि तु विभक्तियुक्तशब्दानाम् उपयोग: भवति।
- **विभक्तिरूपाणि–** वाक्यार्थानुसारं शब्दानां विविधानि रूपाणि भवन्ति । तानि विभक्तिरूपाणि इति उच्यन्ते ।

१) एष: मम हस्त: । २) शारदाया: हस्ते वीणा शोभते ।

३) हस्तस्य भूषणं दानम् । ४) हस्तात् घट: पतति ।

अत्र 'हस्त' इति प्रातिपदिकस्य हस्त:, हस्ते, हस्तस्य, हस्तात् इति विभक्तिरूपाणि ।

विभक्तय: सप्त–प्रथमा, द्वितीया, तृतीया, चतुर्थी, पञ्चमी, षष्ठी, सप्तमी ।

सम्बोधनम् इति पृथक् विभक्ति: न । प्रथमाविभक्ते: रूपाणाम् एव परस्पर–आवाहने प्रयोग: – सम्बोधनम् ।

एवं ८ (७ विभक्तय:+ सम्बोधनम्) × ३ (वचनानि) = २४ नामपदानां विभक्तिरूपाणि भवन्ति ।

	पुंलिङ्गम	स्त्रीलिङ्गम्	नपुंसकलिङ्गम्
अकारान्त:	देव	---	वन
आकारान्त:	---	माला	---
इकारान्त:	कवि	मति	वारि
ईकारान्त:	---	नदी	---
उदाहरणानि	दन्त, देश, चमस, चषक, हस्त, वर्ग, स्यूत, दीप, पाद, कर्ण, यति, मुनि, ऋषि, रवि इ.	शाला, विद्या, बाला, कन्या, कथा, कला, क्रीडा, बुद्धि, भूमि, कूपी, लेखनी इ.	जल, व्यजन, पुस्तक, युतक, ज्ञान, आसन, नृत्य, दान, फल, धन, गृह, भूरि इ.

'अ'कारान्तं पुंलिङ्गं नाम देव (देव = द् + ए + व् + अ)

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्ति:
देव:	देवौ	देवा:	प्रथमा
देवम्	देवौ	देवान्	द्वितीया
देवेन	देवाभ्याम्	देवै:	तृतीया
देवाय	देवाभ्याम्	देवेभ्य:	चतुर्थी
देवात्	देवाभ्याम्	देवेभ्य:	पञ्चमी
देवस्य	देवयो:	देवानाम्	षष्ठी
देवे	देवयो:	देवेषु	सप्तमी
हे देव	हे देवौ	हे देवा:	सम्बोधनम्

'अ'कारान्तं नपुंसकलिङ्गं नाम वन (वन = व् + अ + न् + अ)

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः
वनम्	वने	वनानि	प्रथमा
वनम्	वने	वनानि	द्वितीया
वनेन	वनाभ्याम्	वनैः	तृतीया
वनाय	वनाभ्याम्	वनेभ्यः	चतुर्थी
वनात्	वनाभ्याम्	वनेभ्यः	पञ्चमी
वनस्य	वनयोः	वनानाम्	षष्ठी
वने	वनयोः	वनेषु	सप्तमी
हे वन	हे वने	हे वनानि	सम्बोधनम्

नपुंसकलिङ्गशब्दानां तृतीयातः सप्तमीपर्यन्तं पुंलिङ्गशब्दवत् रूपाणि सर्वत्र भवन्ति ।

'आ'कारान्तं स्त्रीलिङ्गं नाम माला (माला = म् + आ + ल् + आ)

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः
माला	माले	मालाः	प्रथमा
मालाम्	माले	मालाः	द्वितीया
मालया	मालाभ्याम्	मालाभिः	तृतीया
मालायै	मालाभ्याम्	मालाभ्यः	चतुर्थी
मालायाः	मालाभ्याम्	मालाभ्यः	पञ्चमी
मालायाः	मालयोः	मालानाम्	षष्ठी
मालायाम्	मालयोः	मालासु	सप्तमी
हे माले	हे माले	हे मालाः	सम्बोधनम्

भाषाभ्यासः

१. तालिकां पूरयत ।

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः
	चन्द्रौ		प्रथमा
नेत्रम्			द्वितीया
मापिकया			तृतीया
		दन्तेभ्यः	चतुर्थी
	वातायनाभ्याम्		पञ्चमी
गजाननस्य			षष्ठी
	उत्पीठिकयोः		सप्तमी
		हे वयस्याः	सम्बोधनम्

२. **शब्दानाम् अर्थं विभक्त्यनुसारं माध्यमभाषया लिखत ।**

वृक्षान्, भार्यायै, कराभ्याम्, दर्पणे, कुञ्चिकया, यानात्, गीतेषु, वृक्षेषु, हस्तयोः, कर्णाभ्याम्

३. **चतुर्थपदं लिखत ।**

१. देव-देवेन :: भूप - ____ ।

२. स्यूत-स्यूतानाम् :: चमस - ____ ।

३. फल-फलानि :: पर्ण - ____ ।

४. सूर्य-सूर्यात् :: चन्द्र ____ ।

५. देव-देवेषु :: वन - ____।

६. माला-मालासु :: शाला - ____ ।

सर्वनामानि

१) **रमेशः** शालां गच्छति ।	**सः** शालां गच्छति ।
२) **रमेशः** ग्रन्थं पठति ।	**सः** ग्रन्थं पठति ।
३) **रमेशः** प्रश्नं पृच्छति ।	**सः** प्रश्नं पृच्छति ।
४) **रमेशः** गीतं गायति ।	**सः** गीतं गायति ।
५) **रमेशः** सुरेशं वदति ।	**सः** सुरेशं वदति ।

' **रमेशः** '- नाम

सः- सर्वनाम

नामपदस्य स्थाने प्रयुक्तं पदं 'सर्वनाम' इति उच्यते ।

उत्तमपुरुषवाचकं सर्वनाम (त्रिषु लिङ्गेषु समानम्) **'अस्मद्'**		मध्यमपुरुषवाचकं सर्वनाम (त्रिषु लिङ्गेषु समानम्) **'युष्मद्'**

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
अहम्	आवाम्	वयम्	**प्रथमा**	त्वम्	युवाम्	यूयम्
माम्/मा	आवाम्/नौ	अस्मान्/नः	**द्वितीया**	त्वाम्/त्वा	युवाम्/वाम्	युष्मान्/वः
मया	आवाभ्याम्	अस्माभिः	**तृतीया**	त्वया	युवाभ्याम्	युष्माभिः
मह्यम्/मे	आवाभ्याम्/नौ	अस्मभ्यम्/नः	**चतुर्थी**	तुभ्यम्/ते	युवाभ्याम्/वाम्	युष्मभ्यम्/वः
मत्	आवाभ्याम्	अस्मत्	**पञ्चमी**	त्वत्	युवाभ्याम्	युष्मत्
मम/मे	आवयोः/नौ	अस्माकम्/नः	**षष्ठी**	तव/ते	युवयोः/वाम्	युष्माकम्/वः
मयि	आवयोः	अस्मासु	**सप्तमी**	त्वयि	युवयोः	युष्मासु

प्रथमपुरुषवाचकानि सर्वनामानि - तद्

तद् पुंलिङ्गम्			तद् स्त्रीलिङ्गम्			तद् नपुंसकलिङ्गम्			
ए. व.	द्विव.	ब. व.	ए. व.	द्विव.	ब. व.	ए.व.	द्विव.	ब. व	**विभक्तिः**
सः	तौ	ते	सा	ते	ताः	तत्-तद्	ते	तानि	**प्रथमा**
तम्	तौ	तान्	ताम्	ते	ताः	तत्-तद्	ते	तानि	**द्वितीया**
तेन	ताभ्याम्	तैः	तया	ताभ्याम्	ताभिः	तेन	ताभ्याम्	तैः	**तृतीया**
तस्मै	ताभ्याम्	तेभ्यः	तस्यै	ताभ्याम्	ताभ्यः	तस्मै	ताभ्याम्	तेभ्यः	**चतुर्थी**
तस्मात्	ताभ्याम्	तेभ्यः	तस्याः	ताभ्याम्	ताभ्यः	तस्मात्	ताभ्याम्	तेभ्यः	**पञ्चमी**
तस्य	तयोः	तेषाम्	तस्याः	तयोः	तासाम्	तस्य	तयोः	तेषाम्	**षष्ठी**
तस्मिन्	तयोः	तेषु	तस्याम्	तयोः	तासु	तस्मिन्	तयोः	तेषु	**सप्तमी**

अवबोधत - सर्वनामपदानां सम्बोधनविभक्तिः न भवति ।

'तद्' सर्वनामवत् एव 'यद्', 'एतद्' तथा 'किम्' एतेषां रूपाणि भवन्ति ।

	पुंलिङ्गम्			स्त्रीलिङ्गम्			नपुंसकलिङ्गम्		
	ए.व.	द्विव.	ब.व.	ए. व.	द्वि.व.	ब. व.	ए. व.	द्विव.	ब. व.
यद्	य:	यौ	ये	या	ये	या:	यद्	ये	यानि
एतद्	एष:	एतौ	एते	एषा	एते	एता:	एतत्/एतद्	एते	एतानि
किम्	क:	कौ	के	का	के	का:	किम्	के	कानि

भाषाभ्यास:

१. **मेलनं कुरुत ।**

विभक्ति:	**रूपम्**
प्रथमा	यासाम्
द्वितीया	काभि:
तृतीया	एतस्मै
चतुर्थी	माम्
पञ्चमी	मत्
षष्ठी	त्वयि
सप्तमी	तानि

२. **योग्यरूपं लिखत ।**

१. ____ (एतद्) मम हस्तौ ।
२. अरे बालक, किं ____ (युष्मद्) नाम ।
३. ____(यद्) हस्ते शस्त्रं ____(तद्) सैनिक: ।
४. ____(अस्मद्) सर्वे भारतीया: ।
५. ____(तद्) नगरे प्राणिसङ्ग्रहालय: वर्तते ।

पठत–बोधत

छात्र: अस्ति । छात्रा: सन्ति ।
दन्त: अस्ति । दन्ता: सन्ति ।
केश: अस्ति केशा: सन्ति ।
चरण: अस्ति । चरणौ स्त: ।
हस्त: अस्ति । हस्तौ स्त: ।
अहं छात्र: अस्मि । वयं छात्रा: स्म: ।
त्वं बालक: असि । यूयं बालका: स्थ ।
बालक: पठनं करोति ।
बालका: पठनं कुर्वन्ति ।
कुम्भकार: कुम्भान् करोति ।
कुम्भकारा: कुम्भान् कुर्वन्ति ।
लवकुशौ गायनं कुरुत: ।
पाण्डवा: दानं कुर्वन्ति ।

अस् (प.प.) लट्लकार:

	ए. व.	द्विव.	ब. व.
प्र. पु.	अस्ति	स्त:	सन्ति
म. पु.	असि	स्थ:	स्थ
उ. पु.	अस्मि	स्व:	स्म:

कृ (प. प.) लट्लकार:

	ए. व.	द्विव.	ब. व.
प्र. पु.	करोति	कुरुत:	कुर्वन्ति
म. पु.	करोषि	कुरुथ:	कुरुथ
उ. पु.	करोमि	कुर्व:	कुर्म:

'अस्' तथा 'कृ' एतयो: उपयोगं कृत्वा पञ्चदशवाक्यानि वदत ।